

УДК 821.161.2–3.02”189/191”

О. А. Новицька

ПРОЗА ЯК ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено літературні тенденції доби кінця ХІХ – початку ХХ століття. Розглянуто стильові напрями у рамках модернізму, зображувально-виражальні прийоми, процес модифікації усталених жанрових канонів прози.

Ключові слова: модернізм, детермінізм, поетикальні доміанти, декадентизм, неореалізм, жанр, стиль, символізм, натуралізм.

Постановка проблеми. Перенесення акценту із соціального буття індивіда на його духовний світ визначило особливі ознаки української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть, зміни якої супроводжувалися синтезом соціологічної, психологічної, естетичної систем. При збереженні прийомів реалізму поширювалися ідеї модернізму, змінювався характер художнього бачення, оновлювалися принципи художнього моделювання буття. Недовивченість прози даного періоду, невизначеність жанрово-стильових доміант естетичних орієнтирів, недостатня розробленість методики ідентифікації сутнісних структурних ознак реалістичних та модерністських пріоритетів є важливою складовою літературознавчої компетенції.

Актуальність дослідження. Внаслідок того, що проза кінця ХІХ – початку ХХ століття недостатньо репрезентована в українському літературознавстві, виникає функціональна необхідність у системному науковому осмисленні даної галузі. Теоретико-методологічною основою статті стали теоретико- та історико-літературні праці Віри Агеєвої, Ф. Білецького, Л. Гаєвської, О. Галича, А. Гуляка, Тамари Гундорової, І. Денисюка, О. Дорошкевича, М. Жулинського, М. Кодака, Нонни Копистянської, Ю. Кузнецова, Соломії Павличко, В. Поліщука, С. Трофимука, В. Фашенка, В. Филипчука, І. Франка, Наталі Шумило та інших дослідників. До уваги взято також теоретичний матеріал із філософських (М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет, Ф. Ніцше), культурологічних (Р. Барт, М. Бахтін, М. Ігнатенко, Ю. Лотман, В. Скуратівський) праць, психологічних студій (Е. Фромм, К. Г. Юнг), феміністичної критики.

Мета статті – репрезентувати об’єктивний історико-літературний огляд прози в широті її художніх характеристик та в контексті розвитку української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття. Реалізація мети передбачає послідовне вирішення комплексу таких завдань:

- простежити еволюцію жанрово-стильових модифікацій у прозописьмі кінця ХІХ – початку ХХ століття;
- з’ясувати основні характеристики малої прози епохи модернізму;
- розкрити характер художнього новаторства у прозі та визначити її місце стосовно тенденцій розвитку української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Художні тенденції мистецької доби кінця ХІХ – початку ХХ століття, основною прикметою якої стає протиставлення десятиліттями закріпленому досвіді реалізму модерністського світобачення, в якому увага переноситься з загального на особистість, її внутрішній світ, у літературу проникає естетизм, умовність, посилюється ліризм, волюнтаризм. У рамках модернізму постають різноманітні стильові напрями (імпресіонізм, символізм, неоромантизм, експресіонізм тощо),

які, на думку Ю. Кузнецова, слід розглядати як «спробу відходу від попередньої традиції, як намагання прокреслити нові шляхи, що ними має розвиватися мистецтво» [3, с. 12].

Перші спроби модернізувати українську літературу належать М. Вороному (альманах «З-над хмар і долин», 1903), М. Коцюбинському та М. Чернявському (альманах «З потоку життя», 1905), а також представникам «Молодої музи» (П. Карманський, О. Луцький, В. Пачовський, С. Твердохліб та інші), «Української хати» (М. Євшан, М. Жук, О. Олесь, М. Сріблянський, А. Товкачевський, Г. Чупринка та інші).

Одночасно з відходом від традицій спостерігається протилежна тенденція – нові літературні напрями збагачують інструментарій попередників. Письменники старшої (Б. Грінченко, Панас Мирний, І. Франко) і молодшої (В. Винниченко, Ольга Кобилянська, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Леся Українка, Марко Черемшина) генерації використовують, але по-різному, нові зображально-виражальні прийоми (монтаж, «потік свідомості», асоціативність), умовні засоби (гротеск, парабола, фантастика, алегорія), вдаються до міфологічних образів, переосмислених у дусі часу. Так, за принципом «Нове – це давно забуте старе», у межах художньої системи модернізму з'являються оновлені літературні течії, утворені на основі романтизму (неоромантизм), реалізму (неореалізм). Неореалісти, не сприйнявши принципу буквального «зображення життя у формах життя», визначали свій концептуальний принцип між документальною достовірністю, філософсько-аналітичним заглибленням у дійсність та ліричною стихією. Часто промовиста деталь для них значить більше, ніж розгорнутий за всіма правилами реалістичного письма сюжет. Загалом, неореалізм як стильова течія в українській літературі початку ХХ століття, яка розвинулася з класичного реалізму, називався також соціально-психологічним, романтичним, імпресіоністичним або лірико-психологічним реалізмом.

В основі цього процесу лежить модерністське заперечення матеріалістичного детермінізму в мистецтві, визнання інтуїтивного поруч з логічним шляхом пізнання, індивідуалізму, що накладається на матрицю базового художнього методу, витісняючи окремі принципи й способи осягнення світу. Ясна річ, що кардинальні зміни у способах художнього відображення дійсності не могли не позначитися на стильовій палітрі творів і, що найголовніше, на їхній жанрово-видовій характеристиці. Відбувається позірна модифікація старої жанрово-стильової системи вітчизняного письменства й народження якісно нової, суголосної новітнім мистецьким пошукам епохи *fin de siècle*. Наріжним каменем жанрової системи літератури цього періоду стають так звані «середні» й «малі» епічні форми – повість, оповідання, художній нарис, новела з усіма її модифікаціями (етюд, шкіц, акварель, образок, мініатюра тощо). Становлення нової, динамічної жанрово-стильової системи супроводжувалося змішуванням жанрово-видових ознак різних епічних форм, «розмиттям» усталених жанрових меж, народженням творів, які поєднували різні жанрові ознаки й перебували на межі традиційних прозових форм.

Ідеться про «розхитування» традиційної жанрової системи прозописма. Цей факт не суперечить сучасним літературознавчим концепціям, які осмислюють жанр як динамічну систему, здатну до модифікації й акумулювання визначальних мистецьких тенденцій певного історичного періоду. Так, за слушним спостереженням І. Денисюка, жанр є «...відносною сталістю, здатною до постійного оновлення; це своєрідний акумулятор художнього досвіду у поступі словесного мистецтва, етап і вияв закономірностей його розвитку» [2, с. 7]. Зрештою, не слід забувати й про явище історичної динаміки жанру, його залежності від історичної епохи (цю особливість

жанру й пов'язаною з нею типологією художніх творів відзначали у своїх працях М. Бахтін В. Белінський, О. Веселовський, Гегель, І. Франко,). З цього приводу доречно зауваження М. Бахтіна про історичну еволюцію поняття літературного жанру: «Жанр завжди і той і не той, завжди і старий і новий одночасно. Жанр відроджується й оновлюється на кожному новому етапі розвитку літератури і в кожному індивідуальному творі даного жанру» [1, с. 142].

Найяскравіше процес модифікації усталених жанрових канонів прози кінця ХІХ – початку ХХ століття демонструють так звані «малі» епічні жанри – оповідання та новела. Актуалізація цих жанрів, на наш погляд, зумовлена активізацією суспільно-політичного і духовного життя на зламі століть, продуктивною літературною діяльністю представників молодого покоління прозаїків (маємо на увазі насамперед О. Авдіковича, Т. Бордуляка, Грицька Григоренка, Ольгу Кобилянську, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, В. Стефаника, Марка Черемшину, С. Яричевського, М. Яцкова, творчість яких, зрештою, і визначила художню ситуацію «традиційне-модерне» в мистецтві), посиленням уваги до внутрішнього світу людини (тенденція до психологізації прози) та осмисленням екзистенціальних основ буття, експериментуванням з різними образотворчими засобами суміжних видів мистецтва (музика й живопис), освоєння естетики західноєвропейського символізму, декадансу, натуралізму, імпресіонізму, експресіонізму тощо. Аналогічні процеси оновлення художнього стилю спостерігаємо й у малій прозі А. Крушельницького.

Жанр новели у визначальних своїх рисах сформувався в українській літературі вже в останнє десятиліття ХІХ ст. Аналіз зразків новелістичного жанру цього періоду (найпоказовіші в цьому плані автори – О. Авдікович, Т. Бордуляк, С. Ковалів, Д. Макогон, В. Потапенко, В. Стефанік, Марко Черемшина) дозволяє визначити певні критерії, покликані детермінувати систему головних ознак новели. З-поміж основних слід назвати локалізованість дії (як у просторі, так і в часі), максимально обмежену кількість персонажів, наявність гостроконфліктної ситуації зіткнення-протиставлення, нерозгалуженість сюжетної дії тощо. До цього переліку варто додати «єдиний епіцентр думки і настрою», спостережений В. Фашенком ще у 70-х роках минулого століття як один із критеріїв відмежування новели від оповідання та повісті [4]. Однак така система критеріїв жанрового розмежування видається далеко невичерпною, позаяк окреслює лише деякі характеристики сюжету та композиції новели й не враховує стильових модифікацій літературних творів цього періоду. Так, для новелістики (одразу треба зазначити, що термін «новелістика» позначає не лише власне новелу, але й оповідання) початку ХХ століття характерне доволі відчутне послаблення зовнішньої складової сюжету (сюжетно-подієве начало перестає відігравати вирішальну роль і поступається місцем настрою), зосередження уваги на суб'єктивному переживанні героя, посилення ліричної домінанти, асоціативність викладу, метафоричність образного світу. Показовими у зв'язку з цим були новели «На камені», «Цвіт яблуні», «Він іде!», «Intermezzo», «Сон» М. Коцюбинського, «Молох» Ю. Будяка, «Дев'ята симфонія» С. Яричевського, «Лісовий дзвін», «Танець тіней», «Діточа грудь у скрипці» М. Яцкова, «Битва» Ольги Кобилянської. Головне тут – емоційно-почуттєва складова внутрішньої сфери людини, сфокусованість на складному світові переживанні і рефлексії. Це так звана новела настрою.

Зосередженість письменників на сфері уявлень (спогадах, думках, переживаннях і рефлексіях героїв) у новелістичній прозі суттєво розширює жанрові межі традиційної новели й доповнює її новими видовими формами етюдів, акварелі, образка, мініатюри, ескізу. Останні, до речі, часом називають зразками фрагментарної прози (цей підхід

акцентує в розвідці І. Денисюк на одному критерії: наявність/відсутність «внутрішньої напруги», що відмежовує новелу та фрагментарну прозу, натякаючи таким чином на безфабульність останньої [2, с. 31]). Натомість В. Фашенко кваліфікує такі зразки малої прози як «твори рефлексії», які позбавлені сюжету в традиційному розумінні цього терміна (ланцюжок подій, що призводить до зіткнення персонажів, конфлікту, інтриги), однак будуються на сюжеті як «побудові мислі», що містить, «зосереджуючи мить», певну ідею [5, с. 22]. Зрештою, таке жанрове урізноманітнення малої прози, думається, покликане до життя й самими авторами.

Риси жанрового та стильового новаторства письменників нової генерації вперше відзначив ще І. Франко. Ідеться про його статті «Старе й нове в сучасній українській літературі», «Українсько-руська (малоруська) література» та «З останніх десятиліть ХІХ віку», в яких дослідник окреслив з'яву новаторських тенденцій в письменстві, пов'язаних з творчою активністю Ольги Кобилянської, Б. Лепкого, Д. Лукіяновича, В. Стефаніка, В. Щурата, С. Яричевського. Осмислюючи жанрово-стильові модифікації українського прозописьма початку ХХ століття, І. Франко завважує його характерні риси (поглиблення психологізму, лаконізм оповіді, довільність і фрагментарність композиції, відсутність докладних описів), пов'язуючи їхню появу із західноєвропейськими мистецькими тенденціями. Так, в статті «Українсько-руська (малоруська) література» наявне вельми характеристичне спостереження: «Тільки наймолодше покоління не було під його прямим впливом [тут ідеться про вплив “народовської” і “москофільської” ідеологій. – О. Н.], але воно, черпаючи свої стимули прямо із західноєвропейських напрямів імпресіонізму та неоромантизму, прозваного *per nefas* [осудливо. – О. Н.] декадентизмом, іде далі дорогою, прокладеною у нас впливом Драгоманова» [6, с. 87]. Подібна атестація є, очевидно, вельми промовистою йне потребує коментарів. Слід звернути увагу лише на підкреслене Франком тяжіння молодих письменників до зразків європейської мистецької практики з її вкрай різноманітними поетикальними домінантами й тематичними вимірами, доволі помітним нахилом до естетизації художнього письма, філософською й психологічною заглибленістю.

Отже, мала проза являє собою складне й багатогранне явище, що інтегрує філософсько-естетичні уявлення й світогляд, а також мистецькі, суспільно-політичні та морально-етичні пошуки зламу ХІХ – ХХ віків. Виступаючи органічною складовою української літератури, художня практика письменників сприяла збагаченню вітчизняного письменства новими темами, образами і жанровими формами, розширенню меж традиційного реалізму, оновленню художньо-стильової палітри.

Перспективною даного дослідження вважаємо науковий аналіз внеску творчого доробку письменників епохи кінця ХІХ – початку ХХ століть у формування й становлення неореалізму з його яскравою стилістикою, оригінальною поетикально-стильовою та естетичною системою.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. – Москва : Советский писатель, 1963. – 279 с. ; Bakhtin M. Problemy poetiki Dostoevskogo / M. Bakhtin. – Moskva : Sovetskiy pisatel, 1963. – 279 s.

2. Денисюк І. О. Жанрові проблеми новелістики / І. О. Денисюк // Розвиток жанрів в українській літературі ХІХ – початку ХХ століття : зб. наук. пр. / відпов. ред. М. Т. Яценко. – Київ : Наук. думка, 1986. – С. 6–49 ; Denysiuk I. O. Zhanrovi problemy novelistyky / I. O. Denysiuk // Rozvytok zhanriv v ukrainskii literaturi ХІХ – pochatku ХХ stolittia : zb. nauk. pr. / vidpov. red. M. T. Yatsenko. – Kyiv : Nauk. dumka, 1986. – S. 6–49.

3. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX століття : проблеми естетики і поетики / Ю. Б. Кузнецов. – Київ : Зодіак – ЕКО, 1995. – 304 с. ; Kuznetsov Yu. B. Impresionizm v ukrainiskii prozi kintsia XIX – pochatku XX stolittia : problemy estetyky i poetyky / Yu. B. Kuznetsov. – Kyiv : Zodiak – EKO, 1995. – 304 s.

4. Фащенко В. Із студій про новелу : Жанрово–стильові питання / В. Фащенко. – Київ : Радянський письменник, 1970. – 215 с. ; Fashchenko V. Iz studii pro novelu : Zhanrovo–stylovi pytannia / V. Fashchenko. – Kyiv : Radianskyi pysmennyk, 1970. – 215 s.

5. Фащенко В. Новела і новелісти (Жанрово–стильові питання (1917–1967 pp.)) / В. Фащенко. – Київ : Радянський письменник, 1968. – 264 с. ; Fashchenko V. Novela i novelisty (Zhanrovo–stylovi pytannia (1917–1967 rr.)) / V. Fashchenko. – Kyiv : Radianskyi pysmennyk, 1968. – 264 s.

6. Франко І. Я. Українсько–руська (малоруська) література // Франко І. Я. Зібрання творів у 50–ти т. / І. Я. Франко. – Київ : Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 74–101 ; Franko I. Ya. Ukrainsko–ruska (maloruska) literatura // Franko I. Ya. Zibrannia tvoriv u 50–ty t. / I. Ya. Franko. – Kyiv : Nauk. dumka, 1984. – Т. 41. – С. 74–101.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2017.

O. A. Novitskaya

**PROSE AS HISTORICAL AND THEORETICAL PROBLEM
OF UKRAINIAN LITERATURE**

AT THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY

This article is dedicated to the study of prose in the context of dominant tendencies of Ukrainian literature development at the end of XIX – beginning of XX century and receptive dimensions of modern literary criticism.

The author considers the ideological and axiological principles of belles lettres understanding of reality by writers, aesthetic nature of their works; form and plot unity of prosaic texts are traced. Genre and style peculiarities and modifications of minor prose of the given epoch are studied; the problem – thematic, plot and compositional variety of writers' works is analysed. The place and role of legacy of writers in literary process of the period of early Ukrainian modernism is defined.

The analysis of minor forms of prose, thematic field of which gender is formed, social and routine, moral and ethical problems – all this gives evidence of authors' search of their identity, the ways of creative self-realization in accordance with conceptual principles of the epoch. The given motives of writers' works reflected to the inside feelings and experiences of heroes are present as intertextual inclusions in prose of M. Kotsubinskiy, V. Stefanik, P. Mirniy, L. Ukrainka, O. Kobilianska and other writers at the turn of XIX – XX centuries.

The prose of the given period has a great variety of intra-genre modifications: essay, feuilleton, short story, story, novel. The works demonstrate exceptional multidimensionality of their inner structure, style diffusion, eclecticism of belles lettres methods and ways to achieve reality; the motives of “true morals” appear, which form counterbalance and alternative to moral chaos. Syncretic interaction of aesthetic paradigms of neorealism with impressionism, expressionism, symbolism is observed in prose.

Significant for prose is not only deep comprehension of social-psychological and cultural-historic determination of person's consciousness and deals, but also creation of new belles lettres methods corresponding to motivation of the hero's behavior.

The paper defines the ideological and axiological background of the writer's artistic understanding of the reality and aesthetic nature of creativity. The unity of the form

and contest of prose texts is determined. The genre and style features and modifications small and middle forms of prose are considered. The problem-thematic, plot and compositional diversity of the writers' works is comprehended. The intertextual links of those prose with other Ukrainian authors' works of this period are analysed.

The place and role of prose creative works in Ukrainian literary process at the turn of the century are highlighted.

Key words: *syncretism, modernism, genre modifications, style, short story, essay, story, novel, cessation, realism, neorealism.*

УДК 821.112.2.09

О. В. Околович

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АВСТРІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОСТОРУ

Мистецька спадщина австрійських та німецьких авторів, які жили і творили у ХХ столітті, мають достатньо творчого літературного потенціалу для подальшого розвитку і творчості поетів та письменників Австрії та Німеччини, а також впливу на інші літератури, зокрема, і українську на початку ХХІ століття.

Ключові слова: *література, взаємодія, німецько-австрійський літературний простір, поетика, дискурс, самотність, індивідуальне, різноманітні впливи, традиції, ідейно-емоційний зміст.*

Постановка проблеми. Кожна література розвивається не тільки на основі власних традицій, її творчі сили стимулюються різними формами літературних надбань інших народів світу. У зв'язку з цим видається важливим з'ясувати сутність реального взаємозв'язку мистецького життя тої чи іншої країни як її неодмінної ознаки з одного боку і структури тексту та якості його рецепції – з іншого. **Метою** статті є представлення теоретичного осмислення даної теми, зорієнтованої на сучасний доробок літературознавства, поетики історичних та художніх особливостей.

Актуальність теми статті зумовлюється потребою впорядкування поняттєво-категоріального апарату, пов'язаного з неоднозначними трактуваннями австрійської літератури ХХ століття та її особливостей, вагомістю звучання її малих епічних творів «як об'єкта недостатньо осмисленого масиву» [4, с. 15]. Прояви зовнішніх та внутрішніх конфліктів, пов'язаних з впливом середовища на митця й навпаки, відіграють у літературному процесі ХХ століття фундаментальну роль. Літературна наука, особливо за останні десятиріччя, приділяє багато уваги проблемам літературних взаємодій. Активно працюють у цьому напрямі австрійські та німецькі літературознавці, висвітлюючи у своїх працях не тільки історико-літературний процес, зв'язки із європейськими літературами, з творчістю великих світових письменників, але і спробою охопити різноманітні форми літературної інтерпретації у ствердженні естетичних принципів народності тощо.

Прояви зовнішніх та внутрішніх конфліктів, пов'язаних з впливом середовища на митця й навпаки, відіграють в літературному процесі ХХ століття фундаментальну роль.